

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

VƏSİLƏ FƏXRƏDDİN qızı VƏLİYEVƏ

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
GƏLƏCƏK ZAMANIN İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN
KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

Bakı – 2018

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin
Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Leyla Mirhəsən qızı CƏFƏROVA

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Sevinc Abbasqulu qızı MƏHƏRRƏMOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Yeganə Mirzəxan qızı ABBASOVA

Aparıcı müəssisə: AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Müdafiə ___ oktyabr 2018-ci il saat ___ -da Bakı Slavyan Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küç., 33

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat ___ sentyabr 2018-ci ildə göndərilmişdir.

**D.02.071 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi**

filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor **N.Ş.MƏMMƏDOV**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Zaman anlayışı müxtəlif elm sahələri üzrə tədqiqatçıların, ilk növbədə, filosof və dilçilərin diqqətini özünə cəlb edən universal kateqoriyalardan biridir. Müxtəlif elm sahələri çərçivəsində fərqli rakurslardan nəzərdən keçirilməsinin nəticəsi kimi bu gün elmi müstəvidə zaman anlayışı haqqında fərqli təsəvvürlər formalaşmışdır. Məsələn, fəlsəfədə zaman “dünyanın dəyişkənliyini, onun mövcudluğunun prosessual xarakterini, dünyada tək-cə “şeylər”in (obyektlərin, predmetlərin) deyil, həm də hadisələrin olduğunu əks etdirən insan təfəkkürünün fundamental anlayışı” və ya “dünyada, habelə onun özünün və ona aid olanların hamısının yaranması, inkişafı və süqut forması” kimi şərh edilir.¹

Obyektiv və qrammatik zaman formalarını fərqləndirən və “obyektiv zamanın bütün xalqlar üçün eyni olduğu halda, ikincinin eyni olmadığı”² fikrini irəli sürən A. Axundova görə, “zaman bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq obyektiv aləmin özündədir.

Tədqiqatın aktuallığını ingilis və azərbaycandilli mədəniyyətlərdə yetərin-cə öyrənilməmiş zaman konseptual metaforların kompleks araşdırılması, habelə müqayisə olunan mədəniyyətlərdə zaman konsepsferasındakı transformasiyaların öyrənilməsilə izah etmək olar. İngilis və Azərbaycan dillərində feillərin zaman kateqoriyasının kontrastiv tədqiqi həmin dillərin qrammatik quruluşunun inkişaf meyllərini, zaman formalarının fərqləndirilməsinin əsas meyarlarını, habelə onların qrammatik sistemlərində müşahidə olunan izomorf və allomorf xüsusiyyətləri aşkar etməyə imkan yaradır. Hər iki dildə gələcək bir çox müxtəlif formal əlamətlərə və semantik cəhətlərə malikdir, lakin eyni zamanda universal cəhətlər də həlledici rol oynayır. İngilis dilində gələcək zaman formasının formal cəhətdən mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi onu başqa dil daşıyıcılarının mənimsəməsinə əlavə çətinliklər yaradır. Buna görə də ingilis və Azərbaycan dillərində gələcək zaman formasının müqayisəli tədqiqi ingilis dilinin qrammatikasının bir sıra praktiki məsələlərinin həllinə də zəmin yaradır.

¹ Философский энциклопедический словарь / Губский Е.Ф., Кораблева Г.В., Лутченко В.А. М.: ИНФРА-М, 2002, с. 77.

² Axundov A.A. Feilin zamanları /Seçilmiş əsərləri. I. cild (2 cilddə). Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 9.

Tədqiqat işinin obyektini ingilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın adı və məcaz dili də ifadə olunduğu dil materialı təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmetini gələcək zamanın formasının semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi təşkil edir. Başqa sözlə, ingilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın ifadə imkanlarıdır.

Tədqiqat işinin məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində “zaman” konseptindəki dəyişmələri zaman konseptual metaforları və onların dildə reallaşmaları prizmasından öyrənməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə tədqiqat işində aşağıdakı **vəzifələr** yerinə yetirilmişdir:

- müqayisə olunan dillərdə mövzu ilə bağlı nəzəri ədəbiyyatın icmalını vermək;

- ingilis və Azərbaycan dillərində feilin gələcək zaman formasının mahiyyətini açmaq və sistemli struktur-tipoloji təhlilini aparmaq;

- feilin gələcək zaman formasının təzahüründə universal və spesifik xüsusiyyətlərini aşkar etmək və onların müqayisəli tipologiya üçün rolunu müəyyənləşdirmək;

- feilin gələcək zaman formasının transformasiya məsələlərini araşdırmaq;

- ingilis və azərbaycandilli soslumalarda dünya mənzərəsi çərçivəsində “zaman” konseptinin təşəkkül prosesini nəzərdən keçirtmək;

- konseptual metaforlara xas olan temporal xüsusiyyətləri aşkar etmək;

- zamanın konseptləşməsində metafor və metonimiyanın qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərini, habelə konseptual metaforların dildə reallaşmalarının leksik-semantik xüsusiyyətlərini təhlil etmək.

Tədqiqat işinin nəzəri bazası kimi C.Lakoff, M.Conson, Y.S.Stepanov, A.V.Bondarko, F.Y.Veysəlli, A.Y.Məmmədov, L.M.Cəfərova və b. əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin materialı. Dil materialı kimi hər iki dildə “time” (zaman) konseptini təsvir edən leksik və frazeoloji vahidlər xidmət edirlər. Mənbə kimi bədii ədəbiyyat nümunələri çıxış edir.

Tədqiqatın metodları. İşdə koqnitiv yanaşma çərçivəsində müxtəlif metod və üsullardan: konseptual və kontekstual təhlil metodu, kulturoloji təhlil, koqnitiv-konseptual modelləşdirmə, koqnitiv-diskursiv təhlil, koqnitiv şərh metodu, linqvistik təsvir metodu və s. istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Tədqiqat işində adi şüurda zaman kateqoriyasının başa düşülməsini əks etdirən konseptual metaforlar əsasında ingilis və Azərbaycan dillərinin daşıyıcılarında zaman konseptinin transformasiyasının təhlil edilməsinə cəhd edilir. Tədqiqat işində yalnız ümumi

deyil, həm də hər iki sositum üçün fərđi xarakterli xüsusiyyətlərin öyrənilməsinə də cəhd edilir. İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında feilin gələcək forması müqayisəli-tipoloji cəhətdən tədqiq edilmiş və onun linqvistik mahiyyəti dəqiqləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti şüur və varlığın universal kateqoriyası kimi zaman konseptinin öyrənilməsinə linqvokulturoloji yanaşmadan istifadə ilə bağlıdır. Onun nəticələrindən koqnisiya, kateqoriyalaşma və konseptləşmə nəzəriyyəsinin inkişafına, habelə zamanın konkretləşdirilmə probleminin sonrakı mərhələlərdə işlənilib hazırlanmasına müəyyən töhfələr verə bilər. Tədqiqat işinin nəticələri ümumi və müqayisəli-tipoloji dilçilik, dil nəzəriyyəsi və struktur tipologiya üçün faydalı ola bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onun nəticələrinin müasir ingilis dilinin leksikologiyası, koqnitiv dilçilik, linqvokulturologiya və etnolinqvistika üzrə vəsaitlərin və mühazirə mətnlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilməsindən ibarətdir. İltisacı və flektiv quruluşlu dillərdə feilin gələcək formasına aid xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi ingilis dilinin mənimsənilməsinin təkmilləşdirilməsi və ana dilinin daha dərindən dərk olunması baxımından da təcrübi əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyada müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Zaman konseptləri transformasiyalara məruz qalır, yəni o, statik deyildir. Zaman haqqında təsəvvürlərin dəyişməsinə insan təcrübəsi, ümumi mədəni fond, cəmiyyətin dəyər meylləri təsir edir.

2. İngilis və Azərbaycan dillərinin daşıyıcılarının dil təfəkküründə zaman konseptinin universal, invariant məzmunu ümumbəşəri dəyərlərlə şərtlənmişdir.

3. Hər iki dil cəmiyyətində zaman kateqoriyasının anlaşılmasında ekstralinqvistik amillərin təsiri nəticəsində zaman konseptinin məzmun strukturu mental dəyişmələrə məruz qalır.

4. Zamanın konseptləşməsində metaforla yanaşı, metonimik köçürülmə də mühüm rol oynayır. Kontekst müqayisə olunan dillərdə feilin gələcək zaman formasının temporal və modal mənalarının təzahürünü əks etdirən əsas amildir.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin çap edilmiş məqalələrində öz əksini tapmış, həmçinin göstərilən kafedranın elmi seminarında dinlənilmişdir.

Tədqiqatın strukturu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, dil materialı və tədqiqat işində istifadə olunan metodları şərh olunur.

Dissertasiyanın **“Dilçilikdə zaman konsepti”** adlı birinci fəslində zaman fəlsəfi və linqvistik kateqoriya kimi, keçmişə və indiyə nəzərən gələcək zaman məsələləri araşdırılır. Fəslin birinci yarımfəslli **“Zaman fəlsəfi və linqvistik kateqoriya kimi”** adlanır. Zaman kateqoriyasının nəzərdən keçirilməsi onun fəlsəfi və qrammatik aspektlərdən anlaşılmasını, daha dəqiqi, bu iki anlayışın necə əlaqələndirilməsini tələb edir. Fəlsəfi kateqoriya kimi zaman sonsuz inkişaf edən materiyanın, vaxtın davamı və ardıcılığında təzahür edən ümumi obyektiv varlıq formalarından biridir. Aristotelə görə, “zaman daima hər hansı bir hərəkət və dəyişmələrlə təmsil olunur. Zaman əvvəl və sonraya münasibətdə hərəkətlərin sayıdır”.³ Aristotel zamanı qavrayan və dərk edən subyektə, yəni insana münasibətdə nəzərdən keçirir.

Tədqiqatçılar zamanın öyrənilməsi istiqamətində substansional və relyasion kimi iki əsas konsepsiyayı fərqləndirirlər. İ.Nyutonun fikrincə, “zaman xalis fiziki təbiətə malik xüsusi substansiyadır və təbiətdə zamanı qavrayan və dərk edən subyekt kimi insanın olub və ya olmamasından asılı olmayan obyektiv fenomendir”.⁴ Relyasion konsepsiyanın tərəfdarı Aristotelə görə, məkan müxtəlifcinslidir və əlbəttə, maddi cisimlərin tutduğu təbii yerlərin sistemidir. O hesab edir ki, hərəkətdə olduğu kimi, zamanda da həmişə müəyyən “əvvəlki” və “sonra”lar vardır. Məhz hərəkət sayəsində biz müxtəlif və üst-üstə düşməyən “indiləri” başa düşürük. İ.Nyutondan fərqli olaraq, Q.V.Leybnis mütləq obyektiv zaman konsepsiyasını, yəni əsasında şeylər arasındakı münasibətlərin yox, insan və əşyalar arasındakı münasibətin dayandığı relyasion (subyekt-obyekt) zaman konsepsiyasını yaratmışdır.

Əksər dillərdə linqvistik zaman zaman kontinuumunu seqmentlərə üzvləyən qrammatik zaman sistemində əks olunmuşdur. Feil dildə linqvistik zamanın əsas təsvir vasitəsidir, çünki o, zaman daxilində baş verən hərə-

³ Аристотель. Физика: книга // Философы Греции. Основы основ: логика, физика, этика // пер. В.П.Карпова. М.: ЭКСМО-Пресс, 1999, с. 10-14.

⁴ Ньютон И. Математические начала натуральной философии. М.: Наука, 1989, с. 30.

kəti təsvir edir. Linqvistik zaman temporal kateqoriyaların (növlər, zaman vəs.) mürəkkəb sistemindən ibarətdir və ilkin olaraq deyktikdir.⁵

Linqvistik anlamda zaman kateqoriyası altında, adətən, real zamanın müəyyən modellərinin dildə əks oluması başa düşülür. Obyektiv reallıqda baş verən hadisələr arasındakı zaman münasibətlərinin insan şüuru ilə qavranması və onun ümumi qrammatik tərtibatda dil vasitəsi ilə ifadə edilməsini nəzərə almadan zaman anlayışını dərk etmək mümkün deyildir, yəni obyektiv zamanla linqvistik zaman sıx bağlı olub, mahiyyətə ayrılmazdır. İ.Tahirovun fikrincə, “lingvistik zamanın özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, real və perseptual zamanın xüsusiyyətlərini dil formalarında təzahüretmə münasibətlərini nümayiş etdirir”.⁶

Birinci fəslin “**Keçmişə və indiyə nəzərən gələcək**” adlı ikinci yarım-fəslində gələcək zaman keçmişə və indiyə münasibətdə təhlil edilir. Ənənəvi qrammatik zaman nəzəriyyələri üçüzlü zaman strukturuna – indiki, keçmiş və gələcək zamanlara əsaslanır. Lakin linqvistlər dəfələrlə linqvistik və real obyektiv zamanların üst-üstə düşməməsindən bəhs edirlər.

Ç.Friz ingilis dilində gələcək zamanın modal xarakter daşdığı qeyd edir⁷. Onun belə bir fikrə gəlməsinin iki səbəbi var. Birincisi, Ş.Frizin fikrincə, gələcək zamanı ifadə etmək üçün konkret bir forma yoxdur, məsələn, The Present İndefinite zaman, The Past İndefinite zaman və s. konkret düzəlmə qaydası var. Gələcək zamanı düzəltmək üçün “*shall/will+infinitive*”-dən savayı başqa ifadə vasitələri (*to be going, to be about to, may, can, must*, leksik mənası gələcəyi bildirən feillər və s.) də vardır. İkincisi, gələcək zamanın ifadə vasitələrinin çoxunun modal mənaları da olur.

C.Layonzun fikrincə, “*shall/will+infinitive*” gələcək zamanın ifadəsi üçün çox da vacib deyil. Çünki gələcək zaman kontekstindən savayı onlar əlavə modal mənə da ifadə edirlər. “*Shall/will+infinitive*” yalnız gələcək zamanın ifadə vasitələrindən biridir. İngilis dilində gələcək zamanı ifadə edən başqa vasitələr də vardır.⁸

⁵ Бондарко А.В.К. вопросу о временных отношениях // Типология. Грамматика. Семантика. СПб.: Наука, 1998, с.157-173.

⁶ Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, s. 26.

⁷ Fries Ch. C. American English Grammar. New York-London, 1940, p. 88.

⁸ Lyons J. Introduction to theoretical linguistics. Cambridge University Press, 1968, p. 306.

Gələcək zaman formasının ikili təbiətini potensial hərəkətin şərtlərinin indiki zamana, hərəkətin özünün isə gələcəyə aid olmasını nəzərə alsaq, modallığın gələcək zaman mənası ilə ziddiyyət təşkil etmədiyini demək olar. Gələcəyə meyllilik əksər hallarda danışan tərəfindən müəyyən edilir, onun seçimindən və gələcək faktı reallıq kimi təqdim etmək niyyətindən asılıdır. Bu xüsusiyyətə münasibət bildirən A.İ.Smirnitski yazırdı ki, “bela an nitqin müəllifinin niyyəti və onun nə və necə deməsinə uyğun olaraq yalnız həmin hal üçün fərqləndirilir”.⁹ Gələcək zamanın qrammatik yolla ifadəsini qəbul edən müəllifə görə, “feili zamanlar üç feili kateqoriyanın – növ, zaman, tərzin qruplaşmasına rəğmən yaranır, buna görə də gələcək zaman (Future Tense) forması da keçmiş və indiki zamanlar kimi qrammatik əlamətlərə malikdir”.¹⁰ Gələcək hərəkətlərin ifadəsi üçün “*shall/will + infinitiv*” konstruksiyasını işləndiyi halları araşdıran A.İ.Smirnitski danışığda müntəzəm təkrarlanma və işlənməsi nəticəsində cümlə formasına malik vahidlərin dilə daxil olması prosesinin müşahidə edildiyini qeyd edirdi.

Konkret reallaşmada feilin zaman formalarının bir-birini əvəzləməsi üslubla şərtlənmişdir. Buna diqqət yetirən A.Axundov yazırdı ki, “müəyyən bir zaman formasının hər hansı bir zamanı ifadə edə bilməməsi faktı heç də qrammatik zaman kateqoriyasının obyektivliyini rədd etmir. Yəni /*Mən sabah Moskvaya gedirəm* // cümləsindəki “*gedirəm*” feilinin obyektiv gələcək zaman əks etdirə bilməməsi, başqa, sözlə, obyektiv gələcək zamanla qrammatik gələcək zaman arasında qrammatik forma cəhətdən uyğunluğun olmaması heç də o demək deyildir ki, obyektiv zamanla qrammatik zaman kateqoriyasının uyğunluğu məsələsi, ikincinin birincinin obyektiv inikası olması məsələsi daimi bir hal deyil, ötəri və təsadüfi bir münasibətdir.”¹¹

Qrammatik zaman və obyektiv zaman eyniyyət təşkil etmir. Qrammatik zaman insan psixikasında real zamanın mümkün inikaslarından biridir və ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif terminlərlə işarələnir: ingilis dilində obyektiv “time” dan fərqli olaraq, ingilis dilində “tense” və Azərbaycan dilində “zaman” terminləri ilə işarələnir. İngilis dilinə dair qrammatikalarda obyektiv zamanın, bir qayda olaraq, zaman zərfləri ilə verildiyi qeyd edilir:

⁹ Смирницкий А.И. Перфект и категория временной относительности // Иностранные языки в школе. М., 1955, № 2, с. 16.

¹⁰ Смирницкий А.И. Объективность существования языка. М., 1954, с. 23.

¹¹ Axundov A.A. Feilin zamanları / Seçilmiş əsərləri. I. cild (2 cildə). Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 106.

- 1) /I am going to Bazel now // (Mən indi Bazelə gedirəm);
- 2) /I go to Bazel tomorrow // (Mən sabah Bazelə gedirəm);
- 3) /Yesterday I was going to Bazel, suddenly an acquaintance enters the train // (Dünən Bazelə gedirəm, qəfildən bir tanış qatara minir).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, eyni bir feilin işlənməsində birinci cümlədə söhbət indiki, ikinci cümlədə gələcək zamandan gedir, üçüncü cümlədə isə hərəkət keçmiş zamana aiddir. Obyektiv zaman bu saat, sabah, dünən zərflərinin vasitəsilə verilir. Zaman formaları daima söyləmədə nitq anına münasibətdə nisbi zaman bildirirlər.

Əlavə edək ki, qrammatik gələcək zamanın modallığını sübut edən faktik materiallar və nəzəri dəlillər yetərincədir. Onların bəzilərində qəti şəkildə göstərilir ki, “*will*” yalnız modallıq ifadə edir, digərlərində, bir tərəfdən, keçmiş və gələcək arasında fərq qoyulur. Lakin bu tədqiqat işində biz gələcək zamanın modal-futural təbiətini olması fikrinə tərəfdarıq.

İkinci fəsil “**İngilis və Azərbaycan dillərində gələcəyin linqvistik representasiya yolları**” adlanır. Fəslin birinci yarımfəslı “**Leksik vasitələrlə representasiya**” adlanır.

Gələcək zaman mətn kateqoriyası kimi universal linqvistik fenomendir. Zaman anlayışının leksik səviyyədə konseptləşməsinin özəl cəhəti ondan ibarətdir ki, insan (subyekt) zaman anlayışının mövcudluğunu obyekt və hadisələrə münasibətdə dəyərləndirə bilir. Müxtəlif mədəniyyətlərdə, deməli, həm də dillərdə zamanın göstəriciləri fərqlidir. Azərbaycan dilində zamanın leksik göstəriciləri kimi zərf, isim və feil, ingilis dilində isə bu cür konkretləşdiricilər keyfiyyətində zərflər, isim sözlülərlə və feil çıxışıdır.

Qarşılaşdırılan dillərdə gələcək zamanın linqvistik representasiyası yolları müxtəlifdir. Azərbaycan dilində gələcəyin linqvistik representasiyası çox mübahisə doğurmasa da, ingilis dilində mübahisə doğuran əsas məsələlərdən biri hesab edilir. Məsələnin məğzi ondadır ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində gələcək zamanı ifadə etmək üçün xeyli sayda vasitələr vardır. Bir çox dilçilər ingilis dilində gələcək zamanın olmadığını iddia edir, “*shall/will+məsdər*”, “*to be going to*”, “*to be about to*” və s. isə modal birləşmə olduğu qənaətinə gəlmişlər. Bu tədqiqatçılar O.Yespersen, Ç.Friz, C.Layonz və b. misal göstərmək olar.

Ç.Friz gələcək zamanın ifadə vasitələrinin indiki və keçmiş zamandan iki əsas səbəbə görə fərqləndiyini qeyd etmişdir:

1) indiki və keçmiş zamandan fərqli olaraq, gələcək zamanın bir çox ifadə vasitələri vardır.¹² İngilis dilində “*shall/will+infinitive*” birləşməsindən savayı “*to be to*”, “*to be going to*”, “*to be about to*” ifadələri, “*can*”, “*may*”, “*must*” modal feilləri, “*to desire*” və “*to expect*” kimi modallıq bildirən feillər gələcək zamanın ifadə vasitələri kimi çıxış edirlər;

2) leksik vasitələrin çoxunun iki və daha artıq modal mənası vardır. Bunu sübut etmək üçün o, alman dilindəki “*warden*” feilini nümunə kimi göstərir. Belə ki, bu feil gələcək zaman mənasından əlavə mümkünlük mənasında da işlənilə bilər.

M.Hilbert ingilis dilində gələcək zamanın ifadə vasitələrindən bəhs edərkən yazır ki, “ingilis dilində “*in five minutes*”, “*tomorrow*”, “*soon*” kimi leksik vasitələr gələcək zamanı bildirdikləri halda, hərəkətin baş verdiyi zamanla onun haqqında danışılan zaman arasındakı vaxtın çox zaman qrammatik markerlər (ifadə vasitələri) vasitəsilə ifadə edilməsinə üstünlük verilir. Qrammatik vasitələrin leksik vasitələrdən əsas fərqi onların köməkçi feil, şəxs sonluqları qəbul etməsindən ibarətdir.¹³ M.Hilbert “*shall/will+məsdər*” birləşməsini gələcək zaman konstruksiyası adlandırır.

İngilis dilində gələcək zamanla bağlı digər mübahisəli məsələ onun hansı vasitələrlə verballaşmasıdır. Müasir ingilis dilində “*time*” sözü ilə birlikdə işlənilən xeyli sayda nümunələr var: “*periods of time*”, “*for the first time*”, “*at the time*”, “*at any time*”, “*for some time*”, “*the same time*”, “*from time to time*”, “*in modern times*”, “*for a short time*”, “*we have little time*”, “*night time*”, “*time limits*”, “*dinner time*”, “*valuable time*”, “*the last time*”, “*over time*”, “*waste of time*”, “*next time*”, “*time flies*”. Bundan başqa, ingilis dilində “*time*” sözünün semantik sahəsi hər hansı bir zaman kəsimləri bildirən sözlərlə tamamlanır. Məsələn, “*hour*”, “*day*”, “*night*”, “*morning*”, “*evening*”, “*week*”, “*month*”, “*year*” və s.¹⁴

İngilis dilində zamanın dəqiqləşdirilməsi zərflərin köməyi ilə baş tutur. İngilis dilində “*ago*”, “*last*”, “*next*” zərfləri zaman göstəricilərinin çoxsaylı kombinasiyasında tez-tez işlədilir. Məsələn, “*long ago*”, “*not long*”, “*a while ago*”; *//It was five years ago that we met//* və s. Əlavə

¹² Fries Ch. C. American English Grammar. New York-London, 1940, p. 87.

¹³ Hilbert M. Germanic Future Construction. A usage based approach to language change, John Benjamins Publishing House, Amsterdam-Philadelphia. 2016, p. 17.

¹⁴ Türksevər O.İ. İngiliscə-azərbaycanca lüğət. Bakı: Qismət, 2003, 1438 s.

etmək istərdik ki, yuxarıda sadalanan zərflər müəyyən zaman kəsiyi üçün zəruri olan zaman göstəriciləri keyfiyyətində tətbiq edilir.

İkinci şəxsin mübtədası ilə yerinə yetirilən əmretmə funksiyası nitq subyektini hərəkətə təhrik etmək üçün işlədilir və beləliklə, əmretmə funksiyası ilə bağlıdır. Bu funksiyanın əsas xüsusiyyəti onun kontekstə istinad etməsidir. Nitq subyektinin söyləmin müəllifinə münasibəti də əmretmə funksiyasının reallaşmasında az əhəmiyyət kəsb etmir.

İngilis və Azərbaycan dillərində gələcək zaman mikrosahəsinin uzaq periferiyası kimi qeyd edilən ikinci qat gələcək zamanı leksik səviyyədə təmsil edən zərflər, sifətlər, isimlər, müəyyən frazeoloji temporal birləşmələr və sərbəst söz birləşmələri olan sintaktik vahidlərdir.

İngilis dilində gələcək zaman mənasını leksik yolla özündə ifadə edən “*plan, intend, suppose, hope, aim, bet*” və s. feillər özündən sonra gələn məsdərlə ifadə olunan hərəkəti gələcəyə aid edir. Azərbaycan dilində də buna oxşar feillər (*niyyətində olmaq, fikrində olmaq, ümid etmək, həvəsinə düşmək, planlaşdırmaq, gözləmək, güman etmək* və s.) özündən sonra gələn məsdərlə birlikdə hərəkətin gələcəyə aid olduğunu bildirirlər.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslə “**Qrammatik vasitələrlə reprezentasiya**” adlanır. Gələcək zaman əlaqələrini leksik yolla ifadə etmək mümkün olduğu halda, bir çox dillərdə qrammatik vasitələrdən də geniş istifadə edilir. Qrammatik vasitə və yaxud qrammatik markerlərin leksik vasitələrdən fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar feil əsasına köməkçi feil və ya xüsusi şəkilçilərin artırılması yolu ilə düzəliirlər.

Hər iki dildə gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitələrinin nüvəsini feilin zamanları təşkil edir. Müasir ingilis dilində faktik olaraq 3 analitik zaman formasına (The Future Indefinite, The Future Continuous, The Future Perfect), müasir Azərbaycan dilində 2 sintetik zaman forması (qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək) uyğun gəlir. Gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitələrinin dominant komponenti kimi ingilis dilində The Future Indefinite, Azərbaycan dilində qəti gələcək zaman forması çıxış edir.

Müqayisə edilən dillərdə The Future Indefinite və qəti gələcək zaman formalarının məzmununda əsas cəhət danışıq anından sonra baş verəcək iş və ya hərəkəti, mövcud olacaq halı ifadə etməkdir. İcra olunmamış hərəkətlərin baş verib-verməməsi isə ehtimalla bağlıdır. Bunu nəzərə alan A.Axundov yazır ki, qəti gələcək zamanın bu mənası subyektin hərəkətin icrasına olan münasibəti zəminində ortaya çıxsaydı, bu, /-acaq²/ formasının gələcək zaman forması olduğunu şübhə altına alar, bəlkə də başqa bir kateqoriya, qətiyyət kateqoriyası əmələ gətirərdi. O, eyni zamanda qəti

gələcək zamanda iş və ya hərəkətin icrasına olan qəti əminliyin “danışanın ifadəsindən kənarında obyektiv aləmdə fəaliyyət göstərən hal və hərəkətin mahiyyətində” olduğunu göstərir.¹⁵

İngilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitələrinin əsasını feilin xəbər şəkli daxilində işlənən qrammatik zaman formaları təşkil edir. Gələcək zaman qrammatik ifadə vasitələrinin müqayisəsi bizə belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, qarşılaşdırılan dillərdə gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitələri inventar və tezlik səviyyələrinə görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsinə baxmayaraq, funksional-semantik baxımdan onların aralarında oxşar cəhətlər vardır.

R.Kverkin tədqiqatlarına rəğmən, ingilis dilində gələcək zamanın ən çox ifadə üsulu Future Simple analitik konstruksiyasıdır.¹⁶ Ondan sonra, müvafiq olaraq, Present Simple, məsələn, */The plane leaves for Ankara at eight o'clock tonight//; /He'll do it if you pay him//; “to be going to + məsdər tərkibi”*, Present Continuous və Future Continuous gəlir. Məsələn, *¿When will you pay back the money?* və *¿When will you be paying back the money?* İkinci cümlə gələcək zamanın transpozisiya olunmuş nümunəsidir. Future Continuous bəzən şəxsi iradə və niyyətlə şərtlənməmiş “neytral gələcəyin” ifadəsində istifadə edilir. Məsələn, */The pilot to his passengers//: 1) /We'll be flying at 30 000 feet // və 2) /We'll fly at 30 000 feet//*. Sadalanan beş konstruksiya ingilis dilində geniş yayılmışdır, lakin gələcək zamanın semantikasının ifadəsində digər üsullar da vardır və onların arasında *to be + məsdər və to be about + məsdər* tərkiblərini qeyd etmək olar.

Üçüncü fəsil **“Gələcəyin obrazlı dil vasitəsilə representasiya yolları”** adlanır. Üçüncü fəslin birinci yarım fəslə **“Metaforlar vasitəsilə representasiya”** adlanır. Metaforlaşma prosesinin əsasını bilik strukturlarının işlənib hazırlanması prosedurları təşkil edir. C.Lakoffa görə, metaforlar dilin ifadəli vasitəsi olmasından daha çox, təfəkkür və mədəniyyət fenomenləridir, yəni “metaforlar öz mahiyyətinə görə anlaşımanı təmin edən fenomenlərdir”.¹⁷

¹⁵ Axundov A.A. Feilin zamanları / Seçilmiş əsərləri. I. cild (2 cildə). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 95 s.

¹⁶ Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J.A Comprehensive Grammar of the English Language / Index by David Crystal. Longman, 1985, p. 215

¹⁷ Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Лакофф Дж., Джонсон М. Редакториал УРСС, 2004, с. 208.

Metaforlar müəyyən dil kollektivinin dünyanı dərk etməsinin özünə-məxsus cizgilərini və gerçəkliyin şərhini əks etdirirlər. Dildə metaforik ifadələr sistemli şəkildə metaforik konseptlərlə bağlı olduğundan, metaforik ifadələrdən metaforik konseptlərin təbiətinin və insan fəaliyyətinin metaforik təbiətini başa düşülməsində istifadə edilə bilər. Zamanın konseptləşməsi insanın şüuru, həyatın dərk edilməsi, tarix, mədəniyyət, hadisələrlə sıx bağlıdır. Beləliklə, zaman konsepti istənilən insanın mədəniyyətindən, ümumilikdə dilindən asılı olmayaraq, dünyanı dərk etməsinin ayrılmaz hissəsini təmsil edən ümumbəşəri, universal konseptlərə aiddir. Bununla belə hər bir konkret cəmiyyətdə zaman konsepti müəyyən mədəni çalarlar kəsb edir.

A.Məmmədov insanın həyat tərzinə təsir edən universal konseptlərə, ilk növbədə, zamanın aid edilə bilməsini qeyd edir.¹⁸ Onun fikrincə, bu konseptin ritorik verballaşması bütün tip və janrlara aid diskursda baş verir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki /Yaxşı, mən yatdım. Gecə keçir. Sən də uzan. Ay doğanda gedərik// (İ.Şıxlı. Dəli Kür) mətn parçasında zaman konsepti iki metafor /gecə keçir/ və /ay doğanda/ vasitəsilə reallaşır və nəticədə zaman kontinuumunun əsasında bədii diskurs məkanı yaranır. Universal mahiyyət daşıyan zaman konseptinin ayrı-ayrı dillərə və mədəniyyətlərə, eləcə də tip və janrlara aid diskurslarda bu növ representasiyalarına tez-tez təsadüf olunur.

İngilislərin xarakterindəki rasionallıq onların zamanı dərk etməsinə öz möhürünü vurmuşdur. İlk növbədə, “time is money” metaforu özünə həssas münasibət tələb edir. /Time flies when you're having fun // ciddi və konservativ ingilislər boş yerə pul xərcləməyi sevmir və vaxtdan səmərəli şəkildə istifadə etməyə imkan verməyən müxtəlif şəhlikləri mühakimə edirlər. Bununla yanaşı, zaman müəyyən məqsədlərə çatmağa xidmət edən alət kimi qəbul edilir. Məsələn, “time is on our side” ifadəsində zaman məqsədə çatmaq yolunda müttəfiq, köməkçi rolunda çıxış edir. İngilislər “burada” və “bu saat” yaşayır və işi sonraya qoymurlar. Buna görə də /There's no time like the present/ ifadəsi /If you need to do something, don't wait until later. Do it now/ kimi şərh edilir.

Zamanla bağlı bir çox metaforlar vardır. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

1) /Time is God's creature // (Zaman Allahın yaratdığı varlıqdır).¹⁹ Bu metaforun yaranması xristianlığın yaranması və yayılması ilə əlaqədar. Hər

¹⁸ Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı, 2013, 60 s.

¹⁹ <https://www.goodreads.com/quotes/tag/time>

bir xristian belə hesab edirdi ki, zaman və hadisələrin baş vermə səbəbi təbii proseslərdən deyil, böyük yaradandan asılıdır. Buna görə də, əsasən qədim əlyazma və müqəddəs kitablarda bu tipli metaforlar üstünlük təşkil edirdi, məsələn, */God created the success of day // (Tanrı günün müvəffəqiyyətini yaratdı); /The Lord blessed the seventh day and hallowed it// (Tanrı yeddinci günü yaratdı və onu müqəddəs etdi).*

Azərbaycan dilində də bu tipli ifadələrə rast gəlmək olur. Məsələn, */Allah böyükdür//. /Yeri-göyü yaradan tanrıdır//. /Hər şey onun (allahın) əlindədir//.*

2) */Time is the gift from the God// (Zaman allahın hədiyyəsidir).* Bu metaforda mərkəzi yeri “gift” - hədiyyə tutur. Belə hesab olunur ki, xristianın bütün mədəni və maddi yaşayışı tanrının əlindədir. Hətta zamanı da insanlara o, bəxş edib.

3) */Time is a resource// (Zaman resursdur).* Zamanın insan tərəfindən məcazlaşdırılmasında insan təcrübəsi, elm və texnikada olan yeniliklər, ümumi mədəni səviyyə, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi və s. böyük rol oynamışdır. Əvvəllər insanları əxlaqi-mənəvi dəyərlər daha çox maraqlandırırdisa, indi iqtisadi maraqlar ön plana keçməyə başladı. İnsanlar daha çox çalışıb yaxşı yaşamaq istəyirdilər. Buradan da zamanın resurs olması, yəni çox qiymətli nemət olması metaforu yaranmışdır.

4) */Time is a commodity/; /Time is money/ /Zaman məhsuldur/, /Zaman puldur/.*

Azərbaycan dilində də gələcək zamanı ifadə etmək üçün konseptual metaforlardan istifadə edilir. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək:

/Zaman kimin haqlı olduğunu göstərəcək//²⁰; /Gec gəlsən, filmi qaçıracaqsan//; /Gözünü yumub-açıb görəcəksən ki, bayram gəlib çatıb//²¹.

Azərbaycan dilində xeyli sayda frazeoloji birləşmələr də var ki, onların köməyi ilə gələcəkdə icra olunacaq hərəkət və işlər metaforik vasitə ilə ifadə edilir. Məsələn, */Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə ...//; /Qum göyərəndə ...//²² və s.*

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəslini “**Metonimiya, alqışlar, qarğışlar, bayatılar, atalar sözləri və zərb-məsəllər, tapmacalar vasitəsilə reprezentasiya**” adlanır. Qarşılaşdırılan dillərdə gələcək zamanın ifadəsində digər vasitələrdən də istifadə edilir. Hər iki dildə frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və zərb-

²⁰ Cəfərzadə Ə. Qızımın hekayələri. Bakı, 1964, 119 s.

²¹ Şıxlı İ. Dəli Kür. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 86 s.

²² <https://www.milli-kitabxana>

məsəllərdən gələcək zamanın ifadəsində geniş istifadə edilir. İngilis dilində The Present Subjunctive Mood vasitəsilə alqış və şüarlar, Azərbaycan dilində isə şifahi xalq yaradıcılığının nümunələri olan alqışlar, qarğışlar, bayatılar, atalar sözləri və zərb-məsələr də bu məqsədə xidmət edir.

İngilis dilində bir sıra ifadələr var ki, onlar the Present Subjunctive Mood-da işlənərək hərəkətin gələcəkdə baş verəcəyini bildirir, bu feillər, əsasən, arzu, istək, ümid bildirirlər. Məsələn, /*God save you*// (*him, her, us, the king, the queen*) (*Allah səni (onu, kralı, kraliçanı hiş etsin)*); /*Bless you*// (*God bless you*) (*Sağlam ol, Allah səni qorusun*); /*Rest in peace*// (*Allah rəhmət etsin (nur içində yatsın)*); /*Far be it from me*// (*Məndən uzaq olsun*); *¡May it be so!*; *¡Qoy belə olsun!*

Azərbaycan şifahi ədəbiyyatında da, mərasim nəğmələri, ağılar, alqışlar və qarğışlarda gələcək zaman işlədilmişdir. İngilis dilindən fərqli olaraq, burada gələcək zamanın məcaz yolu ilə ifadəsinə daha çox rast gəlinir. Bəzi nümunələri nəzərdən keçirək.

Zaman konsepti frazeologizmlərdə və atalar sözlərində də representasiyası geniş yayılmışdır.

İngilis dil mənzərəsində zaman müəyyən keyfiyyətlərə malik obyekt kimi başa düşülür. Məsələn, zaman yaxşı ola bilər: “*good time*”(həzz); “*wonderful time*”(əla vaxt); “*lovely time*”(xoş vaxt); “*big time*”(əla vaxthigh time”(çoxdan vaxtıdır); “*be in the right place at the right time*”(lazımı vaxtda lazımı yerdə olmaq). Bu nümunələrdə zaman yaxşı, möcüzəli, gözəl, əla və s. kimi müəyyən edilir.²³

Alqışlar: ¡Evin abad olsun!; *¡Duz-çörəkli olasan!*

Qarğışlar: ¡Boyuna qamış ölçüm!; *¡Adın daşlara yazılsın!*

Tədqiqata cəlb olunmuş və qarşılaşdırılan dillərdə atalar sözü və zərb-məsəllərdə də gələcək zaman mənası ifadə edilmişdir. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək: /*Truth will conquer* // (*Haqq yerini tapar, düz ayrını kəsər*)(*Haqq-ədələt qalib gələcək*); /*Two dry sticks will kindle a green*// (*Qurunun oduna yaş da yanar*); /*Many a little makes a mickle* // (*Dama-dama göl olar*).²⁴ Qeyd edək ki, zaman konsepti frazeologizmlərdə və atalar sözlərində verballaşması geniş yayılmışdır.

²³ Türksevər O.İ. İngiliscə-azərbaycanca lüğət. Bakı: Qismət, 2003, s. 1439

²⁴ https://en.wikiquote.org/wiki/English_proverbs

Beləliklə, tədqiqatın nəticələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Zaman kateqoriyası təbiət və humanitar elmlər sahəsində mövcud olan ən mürəkkəb kompleks problemlərdən birini təmsil edir. Ənənəvi olaraq zamanın fəlsəfi və linqvistik aspektləri fərqləndirilir. Linqvistik zamanla müqayisədə fəlsəfi zaman zəngin tədqiq tarixinə malikdir. Fəlsəfi müstəvidə obyektiv zaman maddi proseslərin bir-birini əvəz etmə ardıcılığının sürəkliliyini və inkişafını səciyyələndirən mövcudluq forması kimi müəyyən edilir. Fəlsəfi zaman vahid bütövün iki tərəfini təmsil etdiyi halda, sonuncu, yəni linqvistik zaman fəlsəfi zamana tabedir, lakin özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Obyektiv zamandan fərqli olaraq, qrammatik zaman şüurla, onun gerçəkliyi əks etdirmə dərəcəsi və inkişaf səviyyəsi ilə əlaqəlidir. Başqa sözlə, zamanın linqvistik aspekti altında obyektiv zamanın dildə ifadə üsulları başa düşülür. Linqvistik zaman həm də nüvəsini feilin zaman formaları təşkil edən temporalıq funksional-semantik kateqoriyanın tərzində təmsil olunan zaman münasibətlərinin ifadəsinə xidmət edən müxtəlif səviyyəli dil vasitələrinin məcmusu kimi təyin edilir.

2. Zaman anlayışı insan şüurunun əsas kateqoriyalarına aiddir. Zaman konsepti dildə eksplikasiyası real gerçəkliyi həm universal, həm də milli-səciyyəvi dərk üsulunu əks etdirən dünya mənzərəsinin əsas konseptlərin-dən biridir. Zaman kateqoriyasının funksional-semantik sahənin tərkibində üç mikrosahə fərqləndirilir: keçmiş, indiki və gələcək zaman. Müqayisə olunan dillərdə gələcək zaman formasının ifadə formalarında struktur oxşarlıq və fərqliliklərin olmasına baxmayaraq, funksional baxımdan nəzərdən keçirilən formalarda ümumi cəhət onların hərəkətin gələcəyə aid edilməsindən ibarətdir.

3. Müasir koqnitiv araşdırmalar, ilk növbədə, insana, ünsiyyət prosesində kommunikanın qarşılıqlı anlaşmasına xidmət edən linqvistik və ekstra-linqvistik bilikləri özündə cəmləşdirən konsept anlayışının mümkünlüyün müxtəlif şərtlərinə artan maraqla sıx bağlıdır. Təhlil göstərir ki, mədəniyyətlərin inteqrasiyası prosesində kommunikasiya aktının uğurunu təmin edən əsas prinsiplərdən biri kimi dil vasitəsilə insan şüurunda müvafiq modellərdə təcəssüm tapan konseptual metaforlar çıxış edir.

4. Müqayisə olunan dillərdə feillərin həm sinxron, həm də diaxron planda tədqiqi onlarda universal cəhətlərin dominantlıq etməsini üzə çıxartdı. Bunu, bir tərəfdən, insan təfəkkürünün, məntiqi kateqoriyaların ümumiliyi, digər tərəfdən, sosial proseslərin oxşarlığı ilə izah etmək olar. Hər iki dildə feilin zaman formalarının həm mütləq kateqorial, həm də nisbi mənalıdır. Müqayisə olunan dillərdə feilin zamanlarının fərqləndirilməsinin əsas meyarı kimi danışıq amı çıxış edir.

5. Hər iki dildə zaman qrammatik kateqoriya kimi zaman oxu üzərində danışıq anı ilə situasiya baxımından üst-üstə düşən müəyyən hesab nöqtəsinə münasibətdə yerləşən müxtəlif hadisələrin diskretləşməsi üzrə əməliyyatları yerinə yetirir. Buna görə də şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları ilə birlikdə deyktik kateqoriya kimi təyin edilən zaman kateqoriyası hərəkətin danışıq anına nəzərən eynizamanlılığına, qabaqlamasına və ondan sonra baş verməsinə işarə etməklə hadisələri lokallaşdırır. Zaman kateqoriyası müqayisə olunan dillərdə məntiqi-qrammatik törəmədir, onun dinamikasının əsasında insanın zaman oxu üzərində müxtəlif hadisələrin lokallaşdırılması üzrə koqnitiv fəaliyyəti dayanır.

6. Hərəkətin keçmişdə, indiki və ya gələcək zamanda baş verməsi haqqında informasiya söyləmədə temporal modallığın olmasına işarə edir. Müqayisə olunan dillərdə gələcək zaman formalarına dildə ekspressivliyi və emosionallığına xidmət edən transpozisiya xasdır, yəni gələcək zaman danışıq aktında indiki zaman əvəzinə və ya gələcək zaman keçmiş zaman əvəzinə işlənə bilər.

7. İngilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın ifadəsində fərqli cəhətləri belə ümumiləşdirə bilərik: Azərbaycan dilində gələcək zaman əsasən sintetik yolla, yəni feil əsasına şəkilçi artırılması yolu ilə düzəltdiyi halda, ingilis dilində bu analitik yolla, yəni köməkçi feilin vasitəsi ilə düzəlir; ingilis dilində feilə artırılan “*shall/will*” köməkçi feilləri ikili mənə (onlar həm hərəkətin gələcəkdə baş verməsini bildirir, həm də modal çalarlıq da ifadə edirlər. Azərbaycan dilində modal feil olmadığından bu işi feilin arzu, lazım, vacib kimi şəkilləri icra edirlər. İngilis dilində gələcəyi ifadə etmək üçün bir çox birləşmələr vardır; feilin şəxssiz formalarından (təsriflənməyən) ingilis dilində məsdər, Azərbaycan dilində isə feili sifət və feili bağlama gələcək zamanı ifadə edə bilər; ingilis dilində gələcəyi ifadə etmək üçün dörd, Azərbaycan dilində isə iki zaman forması mövcuddur.

8. Hər iki dildə zaman kateqoriyasının ifadəsində gələcək zaman formalarının xüsusi yeri vardır. Müqayisə olunan dillərdə feilin gələcək zaman formasının özünəməxsus formal-qrammatik və məntiqi-semantik xüsusiyyətləri vardır. Azərbaycan dilində zərflər (*sabah, səhər, sübhədən*), sifətlər (*gələcək, növbəti, sonrakı*), isimlər (*sabah, gələcək*), müxtəlif söz birləşmələri (*bir gün, o gün, günlərin bir günü, sabah yox birisi gün, gələn ayın əvvəli, iki həftə sonra*), frazeoloji vahidlər (*qum göyərəndə*) gələcək zaman kontekstində işlənə bilərlər. İngilis dilində zərflər (*tomorrow, soon, hereafter*), sifətlər (*future, next, oncoming*), isimlər (*future, moment*), müxtəlif söz birləşmələri (*in a minute, in an hour, in the future, early or late*,

soon or late) və frazeoloji vahidlər (*in coming days, for the moment, in near future*) müvafiq olaraq gələcək zaman kontekstində işlənə bilirlər.

Dissertasiya işinin əsas məzmununu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. İngilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın ifadə forması // Elmi xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası. Gəncə: GDU, 2014, №1, s.138-142.

2. İngilis dilində “zaman” konseptinin struktur və məzmunu // Azərbaycanca Xarici Dillər. Bakı: ADU, №4, 2015, s. 76-79.

3. İngilis dilində gələcək zaman kateqoriyasının qrammatik ifadəvasitələri // Azərbaycanca Xarici Dillər. Bakı: ADU, №3, 2016, s.38-42.

4. Gələcək zamanın koqnitiv-funksional xüsusiyyətləri // Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans. ADU, Rusiya EA Sibir Bölgəsinin Filologiya İnstitutu. Bakı, 2016, s. 220-223.

5. Метафоры и метонимия как средство выражения будущего времени // Филологический аспект. Нижний Новгород, №7, 2017, с. 210-215.

6. Zaman linqvomədəni konsept kimi // Gənc alimlərin II Beynəlxalq elmi konfransı. Gəncə: GDU, 2017, s. 384-386.

7. Future Time relations in Modern English and Azerbaijani// British Journal for Social and Economic Research, South Wales, United Kingdom, volume 2, issue 4, August 2017, p. 5-13.

8. Gələcəyin məcaz dili elementləri ilə representasiyası // Filologiya məsələləri. Bakı, 2018, №6, s.115-122.

9. Zaman kateqoriyasının metaforikləşməsi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2018, №3, s. 60-63.

10. İngilis və Azərbaycan dillərində gələcəyin leksik vasitələrlə representasiyası // Dil və ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2018, №2 (106), s.21-23.

**КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ
БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ В АНГЛИЙСКОМ
И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

Резюме

Целью данной диссертационной работы является исследование когнитивных особенностей средств выражения будущего времени в английском и азербайджанском языках. Работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность и новизна темы, определяются цель и задачи работы, объект исследования, его теоретическое и практическое значение, формулируются основные положения, выдвигаемые на защиту. Здесь же определяются методы исследования, а также даются сведения об апробации исследования и о структуре работы.

В первой главе диссертации «Концепт "время" в лингвистике» рассматриваются теоретические предпосылки исследования, а также обосновывается необходимость изучения категории времени в сравнительном аспекте. В первой главе работы время анализируется как философская и лингвистическая категория.

Во второй главе диссертации «Лингвистическая репрезентация будущего времени в азербайджанском и английском языках» анализируются лексические и грамматические средства репрезентации будущего времени в сравниваемых языках.

Третья глава диссертации «Репрезентация будущего времени образными средствами» посвящена исследованию метафорической вербализации будущего времени. В диссертации метафоры, выраженные словосочетаниями и фразеологическими сочетаниями в английском и азербайджанском языках, были проанализированы в сравнительном аспекте. Репрезентация будущего времени в сравниваемых языках осуществляется также с помощью метонимии, пословиц и поговорок, похвалы и других средств образности.

В заключении диссертации представлены общие выводы и рекомендации, полученные на основе проведенного исследования.

**THE COGNITIVE FEATURES OF EXPRESSIVE MEANS
OF FUTURE TENSE IN THE ENGLISH
AND AZERBAIJANI LANGUAGES**

Summary

The purpose of this thesis is to study the cognitive features of the expressive means of the future tense in the English and Azerbaijani languages. The thesis consists of introduction, three chapters, conclusion and the list of scientific references.

The actuality and the originality of this theme are substantiated, the aim and the tasks of the thesis, the objectives of the research, the theoretical and practical meanings are determined. The main situations are formulated in introduction and all these are put forward for the defence of the thesis. At the same time the methods, the information about approbation and the structure of the research are given here.

The theoretical premises of the research are viewed in the first chapter of the research "The concept of "time" in linguistics", and also the necessity of learning the categories of time in comparison angle is substantiated. In the first chapter is titled as "The time concept in linguistics". In this chapter time is investigated as a philosophical and linguistic category.

In the second chapter of the thesis is titled as "The ways of future tense representations in the Azerbaijani and English languages". The representations of future tense are analysed via lexical and grammatical means in comparative languages.

In the third chapter of the thesis which is under the title of "The ways of representation of future via the figurative language" is dedicated to the verbalization of research by means of metaphors and other linguistic means. In the thesis, metaphors expressed by word combinations and phraseological compounds in the English and Azerbaijani languages are analysed in comparison. Linguistic materials of future are explained with the help of metonymy, proverbs and sayings, riddles and praises.

The research is completed with final conclusion which summarizes the basic of the investigation.

Çapa imzalanıb: 22.09.2018.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ВАСИЛЯ ФАХРАДДИН ГЫЗЫ ВЕЛИЕВА

**КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ
БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ В АНГЛИЙСКОМ
И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

5714.01 – Сравнительно-историческое
и сравнительно-типологическое языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам**

Баку – 2018